

УДК 336.717.061 (477.87)

ПРОБЛЕМА ВИБОРУ ПЛАТІЖНОГО ІНСТРУМЕНТУ. ПЕРЕВАГИ КАРТКОВИХ РОЗРАХУНКІВ

Машика Ю.В.
Черничко В.В.

В статті обґрунтовано доцільність використання карткових платіжних інструментів як перспективного засобу підвищення фінансової стійкості банків. Розроблено методичні підходи щодо побудови економічної моделі, що дає можливість впровадження елементів Національної системи масових електронних платежів в окремих банківських установах з різними фінансовими ресурсами. Доповнено та поглиблено теоретичні засади оцінки привабливості для клієнтів платіжних інструментів, що використовуються для розрахунків у системах електронних платежів.

***Ключові слова:** карткові платіжні інструменти, вибір платіжного інструменту, тарифна політика, фінансова стійкість.*

ВСТУП

Функціонування національної грошової системи вимагає вдосконалення організації готівкового обігу як складової частини загальної платіжної системи країни, з приведенням його у відповідність до потреб ринкової економіки. Необхідність раціоналізації платіжної системи в країні вимагає з одного боку повної лібералізації операцій з готівкою, а з іншого, – суттєвого їх скорочення на користь безготівкових форм розрахунків. Вирішити поставлені задачі можуть системи безготівкових платежів, якими є платіжні системи на основі карткових платіжних інструментів.

Проблемі вибору платіжного інструмента та переваги карткових розрахунків в Україні приділяють увагу такі вітчизняні учені, як Ф.Бутинець, І.Гуцал, О.Грищенко, Г.Журавель, В.Матвієнко, В.Міщенко, О.Качан, А.Ковальчук, Б.Луців, В.Онищенко, О.Орлюк, Л.Патрікац, М.Савлук, С.Тігіпко та інші.

Машика Юрій Вікторович, к.ек.н., доцент кафедри фінансів та кредиту факультету економіки та туризму Закарпатського державного університету (ДВНЗ «ЗакДУ»), тел. 61-33-45, yu.mashika79@gmail.com

Черничко Віктор Вікторович, магістр факультету економіки та туризму ДВНЗ «ЗакДУ», тел. 61-33-45

Разом з тим, не дивлячись на значний науковий доробок дослідженнями не охоплено в повній мірі питання особливостей карткових розрахунків в Україні, що власне і стало предметом даного дослідження.

Метою статті є комплексний аналіз розвитку карткових платіжних інструментів, виявлення перспективних напрямків і механізмів їх застосування в Україні, а також розробка конкретних рекомендацій та пропозицій щодо їх практичного використання для забезпечення фінансової стійкості діяльності банківських установ.

Об'єктом дослідження є організація проведення розрахунків з використанням карткових платіжних інструментів як засобів платежу. Предметом дослідження є обґрунтування механізмів і шляхів розвитку платіжних систем, заснованих на використанні карткових платіжних інструментів як засобу платежу для забезпечення фінансової стійкості банківської установи. Період дослідження – 1991-2010рр. та I квартал 2011 року.

При написанні статті використовувались методи: узагальнення, логічний, діалектичний, порівняльного аналізу та динамічних рядів.

1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ БЕЗГОТІВКОВИХ РОЗРАХУНКІВ В УКРАЇНІ

Україна як незалежна держава чітко визначила своїм пріоритетним напрямом подальшого розвитку поступове і безупинне входження до складу Європейської спільноти. Таке спрямування, з одного боку, відкриває перед нашою країною новітні горизонти співпраці з розвиненими країнами Європейського Союзу, що повинно стати новим поштовхом економічного розвитку. З іншого – європейський вибір накладає величезну відповідальність Уряду, Верховної Ради і Президента України перед власними громадянами, по-перше, за правильність такого вибору, по-друге, за забезпечення стрімкого зростання рівня життя і наближення його до європейських стандартів.

Пожвавлення економічних стосунків українських суб'єктів господарювання зі своїми партнерами в провідних країнах Європи та світу будуть вимагати від національної банківської системи стати більш ефективним посередником в експортно-імпорتنих операціях і розрахунках. Тому такі питання, як правильність вибору методів і форм безготівкових розрахунків, швидкість і якість проведення таких розрахунків, взаємні гарантії оплати і поставки товарів або здійснення послуг, впровадження нових форм і видів безготівкових розрахунків, стануть, безперечно, предметом більш широкої взаємодії українських банків і їх клієнтів, а також наукових і теоретичних новацій.

Згідно з Законом України „Про Національний банк України” від 20.05.1999 №679-14 (зі змінами та доповненнями) у контексті безготівкових розрахунків НБУ виконує такі функції [1]:

- визначення системи, порядку і форм платежів, у тому числі між банками;
- визначення напрямів розвитку сучасних електронних банківських технологій;
- координація та контроль створення електронних платіжних засобів, платіжних систем, автоматизації банківської діяльності та засобів захисту банківської інформації.

Проведений порівняльний аналіз згаданих документів дозволяє виділити такі позитивні зміни у нормативному забезпеченні процесів безготівкових розрахунків і платежів у нашій країні [2]:

1. Насамперед, НБУ чітко відокремив безготівкові розрахунки в національній і іноземній валюті. Тобто, відокремлення безготівкових розрахунків у середині країни, які безперечно повинні бути підпорядковані внутрішньому законодавству, а також міжнародних безготівкових розрахунків, які мають певні відмінності в правилах і звичаях від нашого національного законодавства. Порядок здійснення міжнародних безготівкових розрахунків регулюється міжнародними документами, які розробляються спеціально створеними організаціями (Міжнародною торговельною палатою (Франція,

Париж), Світовою організацією торгівлі (СОТ), Комісією з права міжнародної торгівлі ООН). А тому таке відокремлення може сприйматися як засіб захисту власних національних інтересів.

2. У новій Інструкції відбулися зміни складу платіжних інструментів безготівкових розрахунків. Тепер вони визначені в таких формах, як меморіальний ордер, платіжне доручення, платіжна вимога-доручення, платіжна вимога, розрахунковий чек, акредитив, банківські платіжні картки, векселя. Як бачимо, крім уже традиційних форм, у новій редакції Інструкції з'явився новий платіжний інструмент у формі меморіального ордера. Цей платіжний інструмент відрізняється від інших тим, що він не підлягає вільному вибору клієнта, а складається з ініціативи банку для оформлення операцій зі списання коштів з рахунку платника, а також у випадку внутрішньобанківських операцій.

3. У новій редакції Інструкції Національний банк України відреагував і на зміни Цивільного кодексу України, а саме: на вимогу статті 1074, яка не допускає обмеження права клієнта щодо розпорядження коштами, що зберігаються на його рахунках, крім випадків обмеження права розпорядження рахунком винятково за рішенням суду.

4. У новій редакції згаданої Інструкції також передбачено розширення систем дистанційного обслуговування клієнтів. Так, якщо раніше йшлося тільки про особливості розрахунків в електронних системах типу „клієнт-банк”, то тепер цей перелік розширено такими системами як „клієнт-Інтернет-банк”, та „телефонний банкінг”. Це ще зовсім нові форми платіжних інструментів в українському грошовому обороті та законодавстві України. Відповідно в Інструкції введено такі нові поняття, як „дистанційне обслуговування”, „дистанційне розпорядження клієнта”, „електронний розрахунковий документ”, „реєстр електронних розрахункових документів”. Встановлено, що юридичною підставою для роботи клієнта за допомогою системи дистанційного обслуговування і оброблення банком дистанційних розпоряджень є договір про розрахунково-касове обслуговування. Такий договір має обумовлювати права, обов'язки та відповідальність сторін, порядок вирішення спорів у разі їх виникнення тощо.

Виявлено, що на сьогоднішній день карткові платіжні інструменти є ідеальним сучасним технологічним засобом для розвитку банківської інфраструктури по обслуговуванню приватних осіб, і тому банки, не маючи на сьогодні платіжного інструмента достатнього рівня, повинні для залучення уваги громадян до банківських продуктів ширше використовувати прогресивні карткові технології. Отже, розвиток в Україні систем масових електронних платежів, заснованих на карткових технологіях є реальним шляхом підвищення фінансової стійкості вітчизняних банків і розвитку національної фінансової системи в цілому.

Аналіз карткових платіжних інструментів свідчить про те, що перспективним напрямком вдосконалення технології розрахунків є розробка принципово нових багатофункціональних карткових продуктів. До таких карткових платіжних інструментів в першу чергу необхідно віднести “електронні гаманці”. Однак поки жоден з існуючих проєктів “електронних гаманців” не є універсальним, тобто картка, яка використовується в інфраструктурі одного карткового проєкту, не може обслуговуватися в інфраструктурі іншого проєкту. Швидше за все, найбільш успішні проєкти на основі смарт-карток будуть розвиватися самостійно, а не шляхом міграції традиційних кредитних/дебетових систем на мікропроцесорні картки [3, с.47].

Проведений аналіз карткових платіжних інструментів за різними системними ознаками свідчить про те, що велика різноманітність видів карток відображає рівень розвитку операцій з ними. Отже, еволюція карток відповідає їх популярності та перспективності розвитку операцій з ними в майбутньому.

2 ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ПЛАТІЖНИХ КАРТОК В УКРАЇНІ

Платіжна картка - спеціальний платіжний засіб у вигляді емітованої в установленому законодавством порядку пластикової чи іншого виду картки, що використовується для ініціювання переказу коштів з рахунка платника або з відповідного рахунка банку з метою оплати вартості товарів і послуг, перерахування коштів зі своїх рахунків на рахунки інших осіб, отримання коштів у готівковій формі в касах банків через банківські автомати, а також здійснення інших операцій, передбачених відповідним договором [4, с.72].

Бурхливий розвиток нових технологій визначає необхідність реформування платіжних інструментів як засобу платежу, створює можливість їх запровадження різними, в тому числі нефінансовими установами, а також формує зміни попиту на нові форми фінансового обслуговування.

В умовах конкуренції попит на платіжні послуги з використанням депозитних коштів збільшується в тому випадку, якщо банківська система пропонує широкий спектр платіжних інструментів. Оскільки не всі клієнти однакові, повинна існувати диверсифікованість пропозиції платіжних інструментів у сфері платіжних послуг. Тобто для розвитку електронного ринку платіжних послуг доцільно використовувати різні типи платіжних інструментів, і особливо в мережі Інтернет.

Набір основних та додаткових критеріїв, які характеризують платіжний інструмент і які можуть вплинути на вибір клієнтами платіжного інструменту [4, с.81]:

- безпека здійснення платежу;
- зручність використання платіжного інструмента;
- економічність та ефективність використання платіжного інструмента;

- суму платежу;
- строк виконання платежу, тобто швидкість, оперативність його здійснення та можливість заощадити час.

Пластикові картки є пріоритетним видом банківських послуг українських банків, що активно працюють з клієнтами та ведуть широку діяльність на міжнародному міжбанківському ринку.

Виходячи з вищевикладеного, можна дати узагальнене визначення картки кредитної та дебетової схеми розрахунків: кредитна картка - це засіб здійснення безготівкових розрахунків що дозволяє власнику отримувати кредит у межах встановленого банком-емітентом картки ліміту при купівлі товарів, послуг отриманні готівкових авансів. Дебетова картка - інструмент управління рахунком в банку для здійснення безготівкових розрахунків при купівлі товарів, послуг та отриманні готівкових авансів.

Операції з банківськими платіжними картками є досить новим напрямком банківського бізнесу, який, з одного боку, розширює спектр послуг банку, задовольняючи тим самим зростаючі потреби клієнтів, з іншого боку - є потужним джерелом ресурсів як в іноземній, так і в національній валютах. Швидке поширення банківських карток є свідченням того, що ця форма розрахунків вигідна основним учасникам системи. Український картковий ринок дуже динамічний: змінюються лідери, з'являються нові продукти і технології, незмінним залишається лише одне - він швидко розширюється за рахунок нових держателів карток, емітентів і точок обслуговування. Для багатьох комерційних банків пластикові картки стали новим напрямом бізнесу, ефективним фінансовим інструментом. Щораз більше підприємств виплачують зарплату своїм працівникам не через касу, а перераховують її на їх персональні карткові рахунки в банку. Багато підприємств використовують у своїй господарській діяльності корпоративні картки. Кількість громадян, які використовують банківські платіжні картки для зберігання своїх заощаджень, призначених для поточних витрат і здійснення розрахунків, з кожним роком збільшується [5, с.176].

Популярність банківських платіжних карток в тому, що вони мають безліч переваг перед грошовими коштами у вигляді банкнот. Ці переваги сумірні з тими, які мали банкноти в час їх появи перед грошовими коштами у вигляді монет із золота, срібла та інших благородних металів. Зростання популярності банківських платіжних карток також сприяло розширенню мережі банкоматів та збільшення кількості банків, що надають послуги з обслуговування карткових рахунків.

Одна з переваг - зменшення кількості операцій підприємства з готівковими грошовими коштами в касі, а також те, що втрата пластикової картки, за правильних дій її власника, ще не означає втрату грошових коштів. До позитивних сторін використання платіжних карток можна також зарахувати таке: [6, с.113-114]

- картковий рахунок може бути відкритий у гривнях, доларах та іншій валюті або ж у двох різних

валютах водночас, що дає економію за рахунок зменшення витрат на конвертацію валют;

- за допомогою картки тримач має можливість купувати (отримувати послуги) в багатьох закладах торгівлі й побутового обслуговування;

- за допомогою картки тримач має можливість отримувати готівку в багатьох банкоматах і банках майже в будь-якому куточку світу. Нема потреби постійно тримати при собі велику кількість грошової готівки;

- перевезення грошових коштів, що на банківських платіжних картках через кордон здійснюється без зайвих митних процедур, при цьому сума грошових коштів на картрахунку необмежена;

- щомісяця банк, у якому у власника платіжної картки відкритий картрахунок, здійснює нарахування відсотків на залишок грошових коштів на картрахунку;

- незалежність від режиму роботи обслуговуючого банку, тобто можливість здійснювати операції цілодобово;

- власникам банківських платіжних карток у певних торгових підприємствах і сервісних центрах надаються знижки і пільгові тарифи при купівлі;

- нелімітовані безготівкові розрахунки протягом дня з одним або кількома продавцями;

- можливість придбання товару в мережі Internet та багато іншого.

Одним з недоліків є те, що використання банківських платіжних карток на території України можливе ще не повсюдно, оскільки ринок цих послуг у нас ще на стадії розвитку, а це призводить до того, що цими "благами цивілізації" можуть користуватися підприємства й фізичні особи у великих населених пунктах. Ще один недолік - те, що певні типи карток можуть обслуговуватися лише в певних банкоматах. Наклейки з емблемами БПК на банкоматах вказують перелік карток, які вони обслуговують.

До недоліків банківських платіжних карток можна зарахувати також [6, с.118-119]:

- вплив на них природних чинників (перепад температури, волога, прямі сонячні промені, механічні навантаження);

- якщо власник платіжної картки забув або втратив ПІН-код, деякі банки беруть додаткову плату;

- можливі зломи комп'ютерних мереж банку хакерами, перехоплення даних про банківські платіжні картки і його власників при розрахунках через мережу Internet. Така ситуація може призвести до того, що хтось може скористатися вашими грошовими коштами на картрахунку;

- банкрутство банку. Призводить до замороження (повної або часткової втрати) грошових коштів на картрахунку до її відшкодування та ін.

Залежно від використання банківських платіжних карток операції з їх допомогою можна зарахувати або до безготівкових, або до готівкових розрахунків. Так, якщо ви, не знімаючи з картки грошових коштів, здійснюєте розрахунки (або інші операції), то така операція є безготівковою. У разі якщо ви спочатку зняли грошові кошти з картрахунку і потім здійснюєте розрахунки готівковими грошовими коштами - операція належить до

готівкових розрахунків. Така особливість банківських платіжних карток (подвійність) дозволяє її тримачам користуватися перевагами обох видів розрахунків.

Платіжні картки можуть бути кількох видів [6, с.128]:

- корпоративна картка - БПК надана банком підприємству і використовується його працівниками для різноманітних як готівкових, так і безготівкових розрахунків;

- зарплатна картка - БПК надана банком працівникам підприємства і використовується ними для отримання тільки зарплати через мережу банкоматів і банків;

- розрахункова картка - БПК надана банком для фізосіб, які використовують її для безготівкових розрахунків за придбані товари (послуги) через спеціалізовані торгові термінали, а також для переведення в готівку грошових коштів;

- накопичувальна - БПК надана банком як юридичній, так і фізичній особі для накопичення грошових коштів, а також для розрахунків і отримання зарплати або для переведення в готівку грошових коштів.

Залежно від того, який вид платіжної картки використовується, визначається і сфера її застосування.

Розглянемо основні сфери використання банківських платіжних карток юридичними і фізичними особами.

Корпоративні картки - це платіжні картки, які дають можливість фізичним особам - працівникам суб'єктів підприємницької діяльності (працівникам фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності без створення юридичної особи, підприємств (організацій, установ), далі за текстом - СПД) здійснювати операції за рахунок грошових коштів, що є на картковому рахунку СПД тільки для підприємницьких цілей. Цей вид картки використовується довіреними особами СПД. Виходячи з цього необхідно, щоб така особа мала довіреність, видану СПД на користування БПК, або ж ця особа була зазначена в договорі на користування платіжною карткою як один з її тримачів.

Розглянемо позитивні і негативні сторони використання корпоративних карток (на доповнення до тих загальних, вказаних вище для пластикових карток).

Позитивні сторони [4, с.186-187]:

1. У разі відсутності готівкових грошових коштів у касі підприємства, використання корпоративної картки дає змогу розрахуватися готівкою з постачальниками (грошові кошти необхідно заздалегідь зняти з картрахунку).

2. Ця картка, у разі відсутності готівки в касі, дасть змогу відправити працівника у відрядження. Наприклад, можна дати підзвітній особі корпоративну картку; у разі якщо підзвітна особа не має права користуватися корпоративною карткою, то довірена особа (особа, яка має таке право) може зняти грошові кошти з картрахунку (наприклад, через банкомат) і здати їх до каси і вже з каси вони передаються як підзвітна сума відрядженій особі.

3. Під час відряджень за кордон при перетині митного кордону України з корпоративною картою, емітованою вітчизняним банком, не обов'язково декларувати її письмово. Ввезення і вивезення таких карток здійснюється за умови усного декларування їх митному органу.

4. У разі втрати або крадіжки картки, за умови своєчасного повідомлення про це банку, який видав її, гроші на картрахунку залишаються цілими. Звичайно, попередити банк необхідно якнайшвидше після виявлення втрати або крадіжки картки, що унеможливить використання її іншою особою.

5. Якщо підприємство використовує валютну корпоративну картку, воно може уникнути всіх складнощів (наприклад, подання заяви на отримання інвалюти тощо) при отриманні готівкової інвалюти.

Поряд з позитивними використаннями корпоративних карток має й негативні сторони [4, с.192-193].

Так, корпоративні платіжні картки не застосовуються для виплати зарплати, інших виплат соціального характеру. Не застосовуються корпоративні картки також для оплати в інвалюті договорів (контрактів), здійснюваній від імені резидентів і представництв юридичних осіб - нерезидентів. Правилами платіжної системи можуть бути передбачені й інші обмеження стосовно використання корпоративних платіжних карток, тому при придбанні корпоративної картки уважно прочитайте умови договору, особливо те, що стосується обмежень їх використання.

Банківські платіжні картки можуть використовуватися для виплати зарплати працівникам підприємства. Для цього використовуються як зарплатні, так і розрахункові, накопичувальні картки та ін. Така форма виплати зарплати зручна й економічно вигідна як підприємству, так і його працівникам.

Це вигідно тим, що зменшується обіг готівкових грошових коштів, а також зменшуються витрати, пов'язані з доставкою грошових коштів з банку і назад. Зарплата просто перераховується на персональні карткові рахунки кожного працівника, який її потім використовує на власний розсуд.

Для працівників використання платіжних карток вигідне, оскільки немає необхідності стояти в черзі біля каси в день видачі зарплати, будь-яку суму (в межах зарплати або залишку на картрахунку) можна зняти з картрахунку за допомогою банкомату в будь-який час. Важливу роль відіграє й те, що грошові кошти можна знімати не лише в тому населеному пункті, де розміщене підприємство, а й в інших містах, що дуже зручно, наприклад, під час відпустки. Нині в багатьох магазинах можна розраховуватися за придбані товари і послуги за допомогою картки, тобто можна розплатитися в безготівковій формі (у разі якщо для виплати зарплати використовуються розрахункові або накопичувальні картки).

Щоб впровадити в себе на підприємстві такий вид послуг, як видача зарплати працівникам з використанням платіжних карток, підприємству

необхідно укласти відповідний договір з банком і організаційно забезпечити укладення договору банку з кожним працівником.

Розрахунки з використанням банківських платіжних карток належать до безготівкової форми розрахунків і здійснюються через банки, які є членами тих або інших платіжних систем.

Підприємство торгівлі і сфери обслуговування, яке хоче залучити до себе покупців-тримачів платіжних карток, повинно укласти договір еквайрінгу (обслуговування) з банком-членом відповідної платіжної системи. При укладенні договору обов'язково потрібно звернути увагу на термін, протягом якого банк опрацьовує документи й перераховує підприємству грошові кошти за операціями з БПК, а також на розмір комісійної винагороди, яка при цьому стягується.

ВИСНОВКИ

Отже, за результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки, а саме: ринок банківських пластикових карток в Україні на сьогодні представлений з одного боку міжнародними картками VISA та MasterCard, а з іншого намаганнями створити Національну систему масових електронних платежів з боку Національного банку України. Створення Національної системи масових електронних платежів передбачається за рахунок об'єднання локальних банківських систем, що набувають зараз особливого розвитку. Слід зазначити, що такий сегмент банківської справи, як робота з пластиковими картками особливо гостро відчуває стан економіки, рівень життя людей. Тому про подальший розвиток на Україні карткових систем при падінні виробництва та зубожінні народу говорити дуже важко. І все ж таки певних результатів вже досягнуто. Проведена величезна робота по вивченню закордонного досвіду у впровадженні та використанні карткових систем розрахунків, розроблена модель української Національної системи масових електронних платежів і нарешті створена на Україні точка доступу у VisaNet, що значно сприятиме інтеграції українських банків у міжнародну карткову асоціацію VISA International.

Протягом останніх п'яти років в Україні спостерігається стала тенденція до щорічного збільшення вітчизняними банками емісії платіжних карток майже вдвічі. Найбільшу частку українського карткового ринку (41,6% від загального числа карток) на 01.01.2011р. становили картки міжнародної платіжної системи MasterCard – 4853тис.штук. Друге місце посідає VISA – 38,9% (4391тис.штук). На частку платіжних карток локальних одноемітентних систем припадає 14,1% (1639тис.штук), НСМЕП – 4,2% (479тис.штук), Укркарт – 0,4% (48тис.штук), інших платіжних систем – 0,8% (109тис.штук).

Для подальшого успішного впровадження карткових технологій комерційним банкам України необхідно:

- розширювати мережу банкоматів і POS-терміналів, щоб держатель картки був упевнений в

тому, що він може одержати гроші і розрахуватися карткою в будь-який час;

- продовжувати активно впроваджувати зарплатні проекти, що дасть змогу централізовано залучити велику кількість клієнтів, додатково отримати вільні банківські ресурси та привчати населення до карткових розрахунків;

- залучати до числа своїх клієнтів підприємства торгівлі і послуг, які будуть приймати до оплати пластикові картки;

- продовжувати впроваджувати різні види послуг для різних клієнтів (студентів, пенсіонерів, і т.д.).

Таким чином, головним завданням сучасного карткового бізнесу є посилення довіри потенційних клієнтів до платіжних карток. В результаті цього зростатиме емісія, яка буде виражатися не тільки кількісно, а й якісно. Тобто, на карткових рахунках будемо бачити залишки, картки використовуватимуться не лише для зняття готівки, а й для розрахунків, а це буде джерелом доходів банків, які сприятимуть розвитку економіки, її детінізації, стабілізації тощо.

Саме тому ці аспекти вимагають подальшого наукового обґрунтування та будуть нами досліджуватися в подальшому.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України „Про Національний банк України” від 20.05.1999 №679-14 (зі змінами та доповненнями).
2. Концепція Національного банку України створення системи електронного грошового обігу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua
3. Адамик Б.П. Національний банк і грошово-кредитна політика. - Тернопіль: Карт-бланш, 2009. - 278с.
4. Банківські операції: Підручник / За ред. А.М.Мороза. - К.: КНЕУ, 2009. – 438с.
5. Кравчук Г.Т., Шевчук Т.В., Коновал У.М. Інформаційні системи і технології в банківській сфері: Навчальний посібник. – Львів: Львівський банківський інститут НБУ, 2009. - 135с.
6. Макарова М.В. Електронна комерція: посіб. / Макарова М.В. - К.: Академія, 2008. - 272с.